

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԳՐԵՐԻ ԳԻՒՏԻ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ Վ. ԱՐԵՒԵԼՅՈՒ

ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ

Վարդան Արեւելցին իր ստեղծագործութիւնների մէջ յաճախ է խօսել զրերի զիւտի մասին եւ նոյնիսկ մի երկուան էլ ամբողջապէս նուիրել է դրան։ Դա վկայում է, որ հայ ժողովրդի պատմութեան այդ ամենակենսական հարցերից մէկը նա իր սրտին շատ մօտ է ընդունել եւ շատ անգամ էլ խորհրդածութեան նիւթ է դարձրել։ Այս իրողութիւնը մենք նկատում ենք նրա «Հաւաքումն պատմութեան», «Ժղլանքի», «Մեկնութիւն քերականի», զրերի զիւտին նուիրուած ներբողի եւ շարականի մէջ¹։

Բանասիրութիւնը վաղուց է ուշադրութեան անել Վարդան Արեւելցու յիշեալ երկերում, առաւելապէս առաջին երկուսի մէջ եղած տեղեկութիւնները։ Գիտնականները տարբեր բացատրութիւն ու գնահատական են տուել զրերանց²։

«Հաւաքումն պատմութեան» մէջ Վարդան Արեւելցին յիշատակութիւն է անում, թէ իրր Կիլիկիայում Լևոն Բ թագաւորի ժամանակ «Գտաւ դրամ հայերէն դրով՝ զրոշմեալ զանուն կոտապաշտ թագաւորացն հայկազանց»³։ Մ. Զամչեանը, Ն. Տաղաւարեանը, Հ. Աճառեանը եւ ուրիշներ իրաւամբ մերժել են յիշեալ դրամի վրայ հայերէն զիր լինելու հնարաւորութիւնը, իսկ Ղ. Ինճեանը, Ի. Յարութիւնեանը, Մ. Էմինը գտնում են, որ այդ կարող էր եւ

¹ «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ, 1862, էջ 49, 51, 53, ձեռ. թիւ 750, էջ 115բ-116ա, ձեռ. թիւ 8775, էջ 279ա-300բ, Վարդան Արեւելցի, Մեկնութիւն քերականի, աշխատասիրութեամբ՝ Լ. Էմանուէլեանի, Երեւան, 1972, էջ 84-92։ Շարական... Ի Կոստանդնուպոլիս, 1853, էջ 589։

² Մ. Զամչեան, Պատմութիւն Հայոց, Ա., Վենետիկ, 1784, էջ 755-761, Ղ. Ինճեանեան, Հնախօսութիւն աշխարհադրական Հայաստանեայց աշխարհի, Գ., Վենետիկ, 1835, էջ 75, Մ. Տաղաւարեան, Ծագումն հայ տառից, Վիեննա, 1895, էջ 9-10, Ի. Յարութիւնեան, Հայոց զիրը, Թիֆլիզ, 1892, էջ 251-267, 271, 273, 296-297։ Միւսների մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Աճառեան, Հայոց զրերը, Վիեննա, 1928, էջ 63-64, 67-68, 70, 75, 80-83, 88-98, 110 եւ այլն, Ա. Առաքելեան, Հայ ժողովրդի մտաւոր մշակոյթի զարգացման պատմութիւն, Ա., Երեւան, 1959, էջ 170-172, 190-192։

³ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, էջ 50։

հշմարիտ լինել⁴։ Մեր կարծիքով, բանասերների իրարամերժ դիրքը այս հարցում նշան չէ այն բանի, որ այդ յիշատակութիւնը միանգամայն անիմաստ է։ Եթէ այսօրուայ գրութեամբ այս խնդրի համար սոյն յիշատակութիւնը չահեկանութիւնից զուրկ է, սակայն բացառուած չէ, որ այն հետազարւած այլ բացատրութիւն կը ստանայ եւ կ'ունենայ իր թերեւս կարեւոր նշանակութիւնը։ Բացի դրանից, ինքնին հետաքրքիր է այն, որ յիշեալ գրամի վրայ, ըստ վկայածի, տատերը յունարէն չեն եղել եւ վերաբերել են Հայաստանի նախաքրիստոնէական շրջանին։

Վարդան Արեւելցին թէեւ այն կարծիքին է, որ Հայերը Մարտոյ Մաշտոցից առաջ ունեցել են իրենց սեփական գրերը, բայց նա աւելի որոշակի չ'ը կայում է, որ նրանք դեռ չ'աշտուած ժամանակներից «սոյն եւ ասորի եւ պարսիկ գրով շատացեալք» էին⁵։ Միեւնոյնը հաստատում է նաեւ Գրիգոր Լուսավորչին նուիրուած իր ներդրի մէջ, որտեղ այս կապակցութեամբ գրել է. «Վարդապետս կարգէր (Գրիգոր Լուսավորիչը — Փ. Ա.), յոյն եւ ասորի գրոց գիտակո կացուցանէր»⁶։ Դժուար չէ նկատել, որ նա հաւանութիւն է տալիս նախօրօք մեր պատմագիրների յատկապէս այն հաղորդումներին, ըստ որոնց Հայերը Մարտոյ Մաշտոցից առաջ «ասորի ուսմամբ» եւ «յունականանալով»⁷։

Ինչպէս յայտնի է, թեր ու դէմ շատ կարծիքներ են եղել վերոյրեալի մասին, բայց, որովհետեւ մեր նպատակն հայերէն գրերի գիտելի մասնաւոր ընկնութեամբ պարզուելը չէ, մենք մտադիր չենք խորանալու այդ եւ յարակից խնդիրների մէջ, միայն մի քանի դիտողութիւն ենք անելու Վարդան Արեւելցու վկայութիւնների պատմագիտական եւ փաստագրական որոշ հանգամանքներէ մասին։

Այսպէս, Վարդան Արեւելցին եւս անդրադարձել է Դանիէլիան գրերին, եւ թէեւ իր ուղղակի խօսքի մէջ դրանք ըրեցնում է «ի հին ժամանակաց», սակայն իր «Ժողանք»ում գրերի գիտելի վերաբերող հատուածից, անկախ սոյնի այս կապակցութեամբ ունեցած որոշ հակասութիւններից, մեր կարծիքով, աւելի շուտ հետեւում է այն, որ այդ գրերը ուղղակի առնչութիւն ունէին Դանիէլի հետ, ոչ միայն նրա համար, որ իրր թէ «պատահմամբ» գտնուեցին նրա մօտ։ Իր եւ «Հաւաքումն պատմութեան», եւ «Ժողանք»ի մէջ դրանց վերաբերեալ ասուած է, որ մի շարք պակասութիւնների պատճառով դրանք Հայաստանում գործածութեան չեն գրուել, հետեւաբար՝ «Հայերէն գիր» չէին, այլ, ըստ Լերիոյթին, ինչ որ «յարմարեցուած» տատեր։

Արդեօք ինքը՝ Դանիէլը չէ դրանց հեղինակը։

Թէեւ Մոյսէս Խորենացին հաստատում է այդ ասելով՝ «յարմարեալ ի Դանիէլի կպիսկոպոսէ»⁸, եւ որոշ բանասերներ հաւանութիւն են տուել դրան⁹, բայց մենք, յատկապէս նկատի ունենալով Վարդան Արեւելցու «Ժողանք»ում

⁴ Տէր Զ. Անտոնեան, Հայոց գրերը, էջ 64, 67։

⁵ «Հաւաքումն...», էջ 49։

⁶ Մատենադարան, ձեռ. թիւ 8775, էջ 237ր։

⁷ Զ. Անտոնեան, Հայոց գրերը, էջ 122, 123։

⁸ Մ. Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913, էջ 325։

⁹ Զ. Անտոնեան, Հայոց գրերը, էջ 71-76։

եղած Համապատասխան Հատուածը, ենթադրում ենք, որ այդ, իրօք այդպէս է¹⁰:

Վարդան Արեւելցու վկայութեամբ, Դանիէլեան գրերը 22 հատ էին: Ինչպէս յայտնի է, տառերի այս թիւը յատուկ է սեմական այբուբեններին: Այստեղ էլ պատահականութիւն: Ձենք կարծում, որովհետեւ, ինչպէս կը տեսնենք քիչ յետոյ, թուական այս փաստը, ըստ երեւոյթին, ստույգ է: Ուրեմն, «սա եւս վկայում է, որ Դանիէլեան գրերը ունեցել են սեմական ծագում: Այս դէպքում եւս աւելի պատճառարանուած կը լինի մտածել, թէ, իրապէս, շատ հաւանական է, որ Դանիէլեան գրերը հնարել կամ թերեւս յարմարեցրել է Դանիէլ Ասորին: Ահա թէ ինչու, մեր ենթադրութեամբ, Մովսէս Խորենացու, Ստեփանոս Տարօնեցու (Ասողիկ) եւ Վարդան Արեւելցու («ժողանք»ի մէջ եղած հատուածում) հազորդումները, իրենց հակասութիւններով հանդերձ, աւելի հակուած են հաւաստելու վերոյիշեալը:

¹⁰ Մենք անհաւանական չենք գտնում, որ Դանիէլ Ասորի եպիսկոպոսը «յարմարեցրել» է գիր «Հայերի համար»: Նա, ըստ մեզ, այդպէս վարուել է, որպէսզի Հայերին «սիրաշահելով»՝ Ասորիների եւ Յոյների մրցութեան ժամանակ օգնած լինի Ասորիներին եւ Հայերին հետո պակի յունական գրի, գրականութեան, մշակութային եւ քաղաքական ազդեցութիւնից: Որ Դանիէլը այդպէս վարուելու շահագրգռուածութիւն կարող էր ունենալ, այդ պարզ եւ հասկանալի է: Յատկապէս Դ դարի վերջերին և Ե դարի սկիզբներին տրոհուած Հայաստանի մէջ ուժեղ պայքար էր ծաւալում յունական եւ ասորական կողմնորոշման խմբակցութիւնների միջեւ, իւրաքանչիւրը, բնական է, ջանալով մեծացնել իր ազդեցութեան կշիռն ու ոլորտը: Թէեւ սոյն պայքարը հիմնականում կրօնական եւ մշակութային հանգամանք էր կրում, սակայն ազգային-քաղաքական շարժառիւթներն ու նպատակը նուազ էական չէին:

Ինչ խօսք, այս դրութիւնը չէր կարող Ասորիներին չմտահոգել եւ, բնական է, որ նրանք, այդ քաւում եւ Դանիէլ եպիսկոպոսը, պիտի խորհէին իրենց դիրքերը ամրացնելու որեւէ հնարքի մասին, մասնաւորապէս որ պարսկական կառավարութեան աջակցութիւնն էլ ի նպաստ իրենց էր ակնյայտօրէն: Գիրը յաւագոյնն էր այդ դէպքում: Սեփականը առաջարկել չէին կարող, այն կը խրոնեցնէր Հայերին, ինչպէս եւ եղաւ էլ, ուստի հարկ էր այլ այբուբեն, եւ այդ, ըստ երեւոյթին, եղաւ Դանիէլեանը: Ինչպէս Ղ. Աղաեանն է մատնանշել. «Բնական ու քաղաքական հանգամանքները մտաւորապէս կշռելով» («Մուրն», 1892, էջ 1844) կը տեսնենք, որ այդ հնարաւոր եւ պատճառարանուած իրողութիւնն է: Տուեալ դէպքում, մասնակի առումով, կարող ենք վկայակոչել այն փաստը, որ Մեսրոպ Մաշտոցը երկու այլ ժողովուրդների համար գիր յօրինեց նոյն օրերին...:

Այս հարցում, մեր կարծիքով, կարեւոր հանգամանք է այն, թէ ինչպիսին են եղել Դանիէլ Ասորու անձնական հնարաւորութիւնները: Ըստ երեւոյթին, նա այն մարդն էր, որը կարող էր նման մի դժուարին եւ պատասխանատու գործի ձեռնարկել: Մովսէս Խորենացու հետեւութեամբ Վարդան Արեւելցին «ժողովն»ի մէջ վկայում է, որ Մեսրոպ Մաշտոցը ինքն անձամբ «գնաց դարձեալ... առ նոյն Դանիէլ եպիսկոպոս եւ սակաւ ինչ աշխատ եղին եւ չկարացի ինչ աւելի շահիլ» (ձեռ. քիւ 8775, էջ 115բ, հմմտ. Մ. Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 326): Եւ անհաւանական չէ, որ նա եղել է Դանիէլ Ասորու մօտ, քանի որ գրաւոր բոլոր աղբիւրներն էլ վկայում են, որ նա մեկնել

է Ասորիք, եղեսիս: Այս աղետարուքիւնը ունէր իբր ստեղծագործական եւ գիտական նպատակը: Միքէլ քնական ու պատմաաբանուած չէ, որ նա այդ նոյն *Ինչպիսի՞ն էին այս գրերը՝ ըստ Վարդան Արեւելցի*։

1. Քիչ եւ թերի էին.

2. 22 հատ էին եւ ունէին սեմական, աւելի ճիշտը՝ տոորական ծագում.

3. Ձէին «պարզում» հայերէնի «քնդարձակութիւն»ը, «զի չբերէր լիով զհարստութիւն լեզուիս (հայոց — Փ. Ա.)»:

4. Մեսրոպ Մաշտոցը դրանցով չկարողացաւ «փոխել» Աստուածաշունչը, «զի չկարէին բանել նոքօք»:

Որ այս տառերը թերի են եղել եւ չեն կարողացել արտայայտել հայերէնի առաւել հարուստ եւ հայերէնին յատուկ հնչիւնների համակարգը, այդ վկայուած է միաբերան մեզ հասած գրատու աղբիւրներում: Ուստի, մենք այդ փաստի վրայ կանդ չենք առնի, քանի որ մեր նպատակը Դանիէլեան գրերի ընդհանուր քննութիւնը չէ եւ քանի որ Վարդան Արեւելցին այս կէտում աւելացնելիք ոչինչ չունի: Ուշադրութեան արժանին այստեղ, ինչպէս արդէն գիտւած է, նրա այն վկայութիւնն է, ըստ որի Դանիէլեան տառերը 22 հատ են եղել: Բանասէրներից ոմանք՝ Ղ. Ինճիճեան, Մ. Էմին, Հիւրչման, Ղ. Ազատ-

նպատակով կարող էր լինել նաեւ Դանիէլի մօտ, ուստի, մեր կարծիքով, ճիշտ են Մովսէս Խորենացին եւ Վարդան Արեւելցին, որոնք մասնաւորելով իրենց իօսքը, յայտնում են, որ Մեսրոպ Մաշտոցը եղեսիս «գարձեալ» գնալիս եղել է նաեւ Դանիէլի մօտ: Ուրեմն, Դանիէլ Ասորին, պատահական անձնաւորութիւն չէր ոչ միայն իբրեւ կրօնական աստիճանաւոր, այլեւ որպէս գրի ու դրութեան մարդ եւ կարող էր ձեռնարկել նման մի գործի: Կարծում ենք, որ Խորիւնը եւս նրան «ազնաւական Դանիէլ» կոչելով, մի աւելորդ մեծարանք չէ որ շոյայել է:

Քանի որ իբրի գրութիւնը այս էր եւ քանի որ նախամետրոպեան շքրջանի հայերէն գրերի գոյութիւնը առնուազն տարակուսելի է, ապա ինչո՞ւ են բաղրել, ինչպէս արեւել են բանասէրներից ոմանք (Հ. Աճառեան, Հայոց գրերը, էջ 68-70), թէ իբր այդպիսիք էին Դանիէլեան գրերը, հետեւաբար՝ շատ վաղ ժամանակների եւ ոչ իրենք:

Թողնելով այս առիթով բանասիրութեան մէջ տեղ գտած բազմաթիւ կարծիքները, կ'ուզեմայնք միայն մի քանի խօսք ասել մեծանուն գիտնական Հ. Աճառեանի այս կապակցութեամբ արած մի երկու դիտողութեան մասին, որովհետեւ նա ընդհանուր յայտարարի է բերել հայերէն գրերի գիտի վերաբերեալ մինչ այդ եղած բոլոր տեսակետները: Իր «Հայոց գրերը» խիստ արժեւոր աշխատութեան մէջ այս առիթով նա հետեւեալն է գրում. «Ամենէն գօրատու ապացոյցն է (Դանիէլ Ասորու՝ Դանիէլեան գրերի հեղինակ լինելու դէմ — Փ. Ա.) Կորիւնի վկայութիւնը. «Յայնժամ պատմէր նոցա արքայն վասն առն ուրումն ասորոյն եպիսկոպոսին ազնուական Դանիէլ անուն կոչեցելոյ, որոյ յանկարծ ուրեմն նշանագիրս աղվարեծաց հայերէն լեզուի» (Կոր. էջ 8): Մեր դժբախտութեամբ այս հատուածը կը կաղայ եւ անպատեառ պակաս բառ մը կայ. «որոյ յանկարծ ուրեմն նշանագիրս հայերէն լեզուի», ի՞նչ. բայց կը պակսի: Ինձ կը թուի, թէ այս պակաս բայը պիտի ըլլայ «գտեալ», եւ ասոր համար է, որ իսկոյն յաջորդ տողին մէջ ալ կը կրկնուի. «Եւ իբրեւ պատմեցաւ նոցա յարքայէ վասն գրելոյն (կարդայ՝ գտելոյն) ի Դանիէլ»։ Այս բոլ-

քէն կը հետեւի, թէ Դանիէլ յանկարծ տեղ մը գտեր էր այդ նշանագրերը եւ հետեւաբար անոնք իր հնարածները չէին» (Հ. Աճառեան, Հայոց գրերը, էջ 66, Բ. Յարութիւնեան, Միլլիք, Ն. Տաղաւարեան եւ ուրիշներ¹¹ համոզուած

72-73) : Մեզ քննում է, որ մեծավաստակ գիտնականը շատ նիշտ լրացնելով բընագիրը, արել է ոչ նիշտ հետեւութիւն, կարծելով, թէ «գտեալ» այդ լրացումից անդաման բխում է այն, որ Դանիէլը գրերը «յանկարծ տեղ մը գտեր էր», բայց չէ՛ որ «գտեալ»-ը կարող էր այս դէպքում ունենալ նաեւ «հնարել», «յօրինել», «ստեղծել» իմաստը : Ուր յայտնի չէ, որ մեր գրերի ստեղծումը աւելի յամալս կոչուել է «գիւտ գրոց» առանց նկատել տալու, որ այն գտնուած է «ինչ որ տեղ մը» : Հենց իր՝ Կորիւնի մօտ էլ այն կիրառուած է վերագրեալ «յօրինել», «հնարել» իմաստով . « . . . եւ ի գիւտ նշանագրաց Հայաստան ազգին հասանել» (Կորիւն, «Վարք Մաշտոցի», Երեւան, 1941, էջ 42) : Ել չենք ասում, որ մեր մատենագրութեան ու բանասիրութեան մէջ, «գրեր գտնելը» նշանակու հասկացումն է «յօրինել» առումով : Այնպէս որ, վերոնշեալ խօսքերից չի կարելի անդաման հետեւցնել, որ դրանք «ինչ որ տեղ մը» պատրաստի գտնուեցին Դանիէլի կողմից, այլեւ կարելի է մտածել, որ այդ խօսքերը Դանիէլի կողմից նշուած գրերի յօրինմանն են վերաբերում եւ, մեր կարծիքով, վերջինս անկի հաւանական է :

Մեր ենթադրութեամբ համոզիչ չէ նաեւ այն տեսակէտը, թէ իբր Դանիէլեան գրերը «յանկարծ» գտնուեցին, այս բանի սովորական իմաստով : Որովհետեւ, եթէ դրա շուրջ վաղուց խօսուած չլինէր բաւականաչափ շատ եւ այդ մասին չգիտեանային շատերը, նման լուր հեռաւոր Միջագետքից մինչեւ Հայաստան եւ Հայոց Բագաւորը արդէն հասած չէր լինի եւ Հայերը այդ չէին իմանայ հենց որ սկսեցին մտածել իրենց սեփական գիրն ունենալու մասին : Յետոյ, եթէ, իրօք, այդ գրերը վաղուց արդէն կային, հայերէն էին եւ դուրս էին գործածութեան, ինչո՞ւ 5-րդ դարի Հայերը, անկի որոշակի՝ Մեսրոպ Մաշտոցը, իր գործակիցներն ու մեր պատմագիրները, այնքան լատենդեակ պիտի լինէին մեր անցեալի պատմութեանը, բայց պիտի չգիտեանային, որ ունեցել ենք նաեւ շրջանառութեան մէջ մտած մեր սեփական գիրը : Եթէ որոշակի գիտեանային, որ այդպիսի գիր մենք ունեցել ենք, մեր գրաւոր աղբիւրներում, բնական է, որ խօսք լինէր նաեւ այդ գրերը որոնելու մասին : Բայց նման փորձ չի էլ եղել : Միայն յետոյ, երբ յայտնի է լինում, որ հայերէն գրեր կան Դանիէլ Ասորու մօտ, խօսք է լինում դրանց մասին, այն էլ, ինչպէս յայտնի է, բաւականաչափ անորոշ ու հակասական : Բացի դրանից, ինչպէ՞ս եղաւ, որ Հայաստանում կորսուեց հայերէն տառերի ամենավերջին հետքն անգամ, իսկ տառերը ամբողջութեամբ յայտնուեցին հեռաւոր Ասորիում : Միթէ՞ այս ամէնը ցոյց է տալիս, որ Դանիէլ Ասորու մօտ յիշեալ գրերը իրապէս պատահաբար եւ «յանկարծ» յայտնաբերուեցին : Եթէ, իրօք, դրանք Հայաստանում արդէն կիրառուած հայերէն տառեր լինէին, տրամաբանական չէ, որ քնդամէնը երկու տարի եւ, ըստ ոմանց անկի ստույգ հաշումների, (Ս. Քոյանջեան, Մովսէս Խորենացու նորայայտ երկաթագիր պատառիկն ու Դանիէլեան նշանագրերի օգտագործման ժամանակի հարցը, «Քանքեր Մատենադարանի», քիւ 4, 1958, էջ 177-182) երկու ամիս էլ չկարողանային մնալ շրջանառութեան մէջ, հիմնովին դուրս մղուէին եւ միայն Դանիէլի մօտ մի կտոր մագաղաթի վրայ պահպանուէին :

¹¹ Հ. Աճառեան, Հայոց գրերը, էջ 80-105 :

են, որ Վարդան Արեւելցու թուական այս փաստի հաղորդումը ճշմարտացի է եւ նոյնիսկ նրանցից ոմանք փորձ էլ են արել ճշտելու, թէ որո՞նք էին այդ տառերը: Այնքանով, որ դրանք, համաձայն դրաւոր աղբիւրների վկայութեան, թերի էին, չէին կապում մեր տառերն իրար, փանկ չէին կազմում, ըստ բանասէրների համատարած ենթադրութեան, չունէին ձայնաւորներ եւ, ինչպէս քիչ վերը տեսանք, եթէ դրանք Դանիէլ Ասորու «յարմարեցրածն» էին, ապա, կարծում ենք, թէ շատ հաւանական է, որ այդ տառերը լինէին 22 հատ եւ թիւ էին սեմական, աւելի շուտ ասորական այբուբենից, եւ ըստ այսմ էլ «յարմարեալ» լինէին, ինչպէս հաղորդում է ինքը՝ Վարդան Արեւելցին¹²:

3-րդ եւ 4-րդ կէտերը, որոնք նախորդ մեր պատմիչների հաղորդումների այլաձեւ չարագրանքն են, պատմում են այդ տառերի մեր լեզուի այս կամ այն օրինաչափութիւնը արտայայտել չկարենալու մասին: Ինքնին դրանք նորոյթ չեն եւ ըստ էութեան նկատելի փաստ չեն առաջադրում, բայց Դանիէլեան գրերի յատուկ բնութեան դէպքում, կարծում ենք, որ կ'ունենան իրենց արոշակի նշանակութիւնը: Այստեղ կ'ուզենայինք միայն նշել, որ այս երկու կէտերի մէջ ամփոփուած Վարդան Արեւելցու խօսքը նաեւ այն մասին է, որ Դանիէլեան գրերը իրականում այդ օրերին նորութիւն էին մեր զպրութեան մէջ, բայց թերի, անկատար, մեր լեզուի բոլոր օրինաչափութիւններին ոչ համապատասխան:

Մեր համոզմամբ Վարդան Արեւելցու վկայութիւնների մէջ ամենակարեւորը Մեսրոպ Մաշտոցի գործելակերպի, օտար տառերին գիտելու նրա նպատակի, Հայոց եւ Ասորիների (այդտեղից էլ՝ նաեւ միւս ժողովուրդների) գրերի փոխադարձ առնչութիւնների վերաբերեալ «Ժղանք»ում եղած հատւածն է:

Բանասիրութեան մէջ սոյն հատուածին տրուել է ոչ միատեսակ դեահատութիւն: Բանասէրներից ոմանք հաւանութիւն են տուել այնտեղ հաղորդուած տեղեկութիւններին ու բարձր դնահատել գրանք, իսկ ոմանք էլ՝ բնդհակառակը¹³: Ահա ուն.

«Եւ ո՞ր են գրերն զոր պարզեւեաց Աստուած:

Պատ(ասխանի): Այս են՝ Զ գիր ձայնաւոր եւ ԺԳ անձայն: Եւ ձայնաւորքն են այս՝ ա, ե, ո, ի, ը, ւ եւ անձայնքն են այս՝ բ, գ, ժ, ծ, ձ, չ, ք, փ, ց, չ, ճ, յ, փ, բնդամէն ԺԹ: Եւ այս են ճշմարտապէս ստուղիւ դտեալ, զի Ասորիք բնդ մեր թագաւորօքն էին եւ նոցայն ի՞նչ գիր է, ի նոցանէ քանացան առնել մեզ գիր: Եւ լեալ էր Հայերէն նշանագիր ի Հին Ժամանակն սակաւ եւ զի չկարէին բանել նոքօք՝ թողին եւ մոռացաւ եւ եփ դարձեալ ի խնդիր եղեն, գրտաւ առ Դանէլ անուն Ասորի եպիսկոպոս, ե Սահակ, Մեսրոպ առաքեցին զԱ-

¹² Մատենադարան, օճա. քիւ 750, էջ 115բ: Ի դէպ ասեմք, որ մեր կարծիքով «Ժղանք»ում (ըստ ոմանց՝ Վարդանգիւք) այս քուի մասին եղած հաղորդումը միշտ չի ընկալուած: Այնտեղ չի ասուած, որ Դանիէլեան գրերը 17-ն էին, այլ՝ «զի առաջիմքն ի մոցանէ էր առած Ժէ գիր, զի ե գիրն բողեալ էր եւ չէր քարգմանեալ, եփ քանային, քէ քարգմանեմք ըստ մեր լեզուիս, չրգայր ի բան այն ե գիրն»: Ինչպէս տեսնում եմք, խօսքը 22 (17+5) գրերի մասին է, որոնք գտնուում էին Դանիէլի մօտ եւ որոնցից 17-ը «քարգմանել» էին: Այս վերջինի մասին կը խօսեմք քիչ յետոյ:

¹³ Ի. Յարութիւնեան, Հայոց գիրը, էջ 267-271: Հ. Անտոնան, Հայոց գրերը, էջ 87-93:

բէլ անուն էրէց Ասորի ե երեր: Ձի չրերէր լիով զհարստութիւն լեզուիս, զնաց զարձեալ Մեսրոպ առ նոյն Դանէլ եպիսկոպոս եւ սակաւ ինչ աշխատ եղեն եւ չկարացին ինչ աւելի շահիլ, զի առաջինն ի նոցանէ էր առած ժէ դիր, զի ե գիրն թողեալ էր եւ չէր թարգմանեալ, եւի ջանային թէ՛ թարգմանենք ըստ մեր լեզուիս, չգայր ի բան այն ե գիրն: Ապայ յաղաւթս ապաւինեալ տեսանէր մարդարէական աշօք թաթ ձեռին աջոյ որ գրէր ի վերայ վիմի, եւ ամենայն հանգամանքն եւ որպէսութիւնքն տրպաւորեցաւ ի սիրտն եւ վաղվաղակի ըստեղծանէր ժե գիր. եւ այն որ է ասեն, վասն նոցա պատուականութեան ասեն, որ ձայնաւորք են եւ արպէս հոգի են այլոցն: Եւ ընդէ՞ր ասեն եւ, զի Ձ է ձայնաւորն. զի է գիրն կայր յատորոցն եւ նայ դայն էառ ի Դանիէլէ Մեսրոպ, վասն որոյ դայն այլ նմայ ասեն, բայց ի մարդոյ օգտեցաւ: Ձա, զէ գիրն, եւ զԺ գիրն յԱստուծոյ, եւ վասն գրոյն առաւել պիտանութեան զէ մէն ասեն եւ գաւին, զԺ գիրն չիչեն: Այլ դայս հաստատ տես, եւ թէ ասեն, թէ ալփայն այլոցտ կայ, է՞ր չառնուին. ասեմք, թէ ասորոցն աւ է, որ է՝ ո, եւ այրն այս է, ա չկայ: Եւ այլքդ զի ունին, բայց այլ (կ)երպիւ, մերն յԱստուծոյ ձեւացաւ աւրինակն. այս առանց կարծեաց է»¹⁴:

Այստեղ, ինչպէս նկատեցինք, նա պատմում է, որ Մեսրոպ Մաշտոցը վերստին գալիս է Դանիէլի մօտ եւ վերջինիս հետ ուսումնասիրում Դանիէլեան դրերը, որոնք, ըստ Վարդան Արեւելցու, ոչ այլ ինչ էին, եթէ ոչ ասորական կամ նրանց նմանութեամբ յարմարեցուած տառեր: Այդ 22 տառերից 17-ը «թարգմանեալ» էին եւ 5-ը՝ ոչ: Մեսրոպ Մաշտոցն ու Դանիէլ Ասորին աշխատում են միասին եւ, այնուամենայնիւ, չեն կարողանում «թարգմանել», որովհետեւ «եւի ջանային, թէ թարգմանենք ըստ մեր լեզուիս, չգայր ի բան այն ե գիրն»: Արդ, ի՞նչ պէտք է հասկանալ, երբ այստեղ Վարդան Արեւելցին աւում է, «թարգմանել զգիրս»: Գրի թարգմանութիւնը, մեր կարծիքով, կարող է միայն լինել այն, որ թարգմանուող գրի նշանակութիւնն ու արժէքը համապատասխանեցուի, վերածուի մի ուրիշ լեզուում համապատասխան նշանակութեան եւ արժէքի: Այստեղ, անշուշտ, խօսք լինել չի կարող գրերի փոխառութեան մասին, քանի որ, եթէ այդ լինէր հեղինակի ասել ուզածը, նա կարող էր գիւրութեամբ անել այդ աւելի պարզ եւ ուղղակի խօսքերով, ինչպէս արել են մի քանի այլ հեղինակներ: Որոշակի է, որ նա «թարգմանել» բառը պատահաբար չի օգտագործել: Երկու անգամ այն կիրառուած է եւ երկու դէպքում էլ միևնույն մտքով: Նոյն հատուածի վերջում, Վարդան Արեւելցին առարկելով «ոմանց», որոնք «...ասեն, թէ ալփայն այլոցտ կայ, է՞ր չառնուին», պատասխանում է, որովհետեւ «...ասորոցն աւ է, որ է՝ ո, եւ այրն այս է, ա չըկայ»¹⁵, այսինքն մեր ա տառին լրիւ համապատասխան հնչյոթ չի խորհրդանշել նրանց «ալփայն» կամ «ալեֆ»-ը¹⁶:

¹⁴ Մատենադարան, ձեռ. քիւ 750, էջ 115բ: Կարծում եմք «զտաւ առ Դանիէլ անուն ասորի եպիսկոպոսն» լրացումը անպայման հայերէն վերոնշեալ մոռացուած «նշանագրին» կարող է չվերաբերուել, որովհետեւ հետագայ տողերը եւ ցոյց են տալիս, որ խօսքը աւելի շատ ասորիների գրերի եւ Դանիէլի ֆանեքի հետ կապուած գրերի մասին է:

¹⁵ Ձեռ. քիւ 750, էջ 115բ:

¹⁶ Հնչոյքների վերաբերեալ այսօրինակ տարբերակման տեսակէտից ուշագրաւ է Վարդան Արեւելցու «Մեկնութիւն քերականի» աշխատութեան «Յաղագս տառի» հատուածը: Այստեղ կատարուած է որոշակի տեսական բնոյ-

Ա տառի հնչութային արժեքի նկատմամբ ցուցարկերումն այս բնագործի վերաբերմունքը եւ բացատրութիւնը միանգամայն ցոյց են տալիս, որ դրի «Թարգմանութեան» մէջ Վարդան Արեւելցին տեսնում է դրի հնչութային արժեքի բացայայտումն ու օգտագործումը: Նշանակում է, որ ըստ Վարդան Արեւելցու վկայութեան, Մեսրոպ Մաշտոցը նկատի էր առնում օտար տառերի հնչութային արժեքը, երբ դիրը «զալիս էր մեր լեզուին», այսինքն, երբ յարմարում էր մեր լեզուի համապատասխան հնչոյթին, նա այն «Թարգմանում» էր եւ ու թէ պարզապէս առնում կամ փոխադրում: Այնպէս որ, երբ Վարդան Արեւելցին «Ժղյանք»ի սոյն հատուածում գրում է, թէ «ի նոցանէ էր առած Ժի զիր, զի ե դիր թողեալ էր եւ չէր թարգմանեալ», խօսում է ոչ թէ դրի սովորական փոխառութեան, այլ մեր լեզուի 17 համապատասխան հնչոյթների դատորոշման, ճշտման մասին:

Ի վերջոյ, Մեսրոպ Մաշտոցի հանճարեղ գործի առաւել դժուարին բաժինն էլ, այն էր, ինչպէս ժամանակին նշել է Պրօֆ. Գ. Սեւակը, որ նա իր մայրենի լեզուի բարդամթիւ հնչիւններից տարբերէր թուով շատ աւելի քիչ հնչոյթները¹⁷: Եւ այս խնդրում, ինչ խօսք, ասորական եւ ոչ միայն ասորական զրբեր կարող էին օգտակար լինել: Այս է պատճառը, որ Մաշտոցը չգոհացաւ միայն ասորական զրբերի ուսումնասիրութեամբ: Զէ՞ որ հայերէնի հնչոյթները աւելի շատ էին ու տարբեր: Նոր որոնումներ էին պէտք, որպէսզի աւելի համապատասխանեին ուսումնասիրուէր հայերէնի հնչիւնային համակարգը, վերջնականապէս ճշտուէին նրա բոլոր հնչոյթները եւ միայն յետոյ յօրինուէին եւ ձեւերորդէին տառապատկերները: Եւ Մեսրոպ Մաշտոցը այդպէս էլ վարուել է:

Վարդան Արեւելցին «Ժղյանք»ի յիշեալ հատուածում յայտնում է, որ ՄԷ ըստ Մաշտոցի հայերէն ալբուրների մնացած 19 զրբերը (հնչոյթները) «լուսումնոյ» ոտացաւ, այլ կերպ ասած, նա այդ 19 հայերէն հնչոյթները ճշտեց միւս լեզուների ալբուրների ուսումնասիրութեամբ: Նշանակում է, ըստ Վարդան Արեւելցու, հայերէնի 36 հնչոյթներից 17-ը կային Դանիէլեան եւ ասորական ալբուրների մէջ, իսկ մնացած 19-ը՝ ոչ:

համըացում, ի դէպ առաջին անգամ այսպիսի գիտականօրէն ընդունելի եւ ամբողջական: Օրինակ. ինչքան քիչաւ է նկատուած գրերի հնչույթային արտաբերման երեւոյթը: Խօսքն ուղղելով «ուսումնասէր» ընթերցողին, նա գրում է. «Արա քնտրութիւն, ո՛վ ուսումնասէր, եւ բաժանեա լեզուաւոր եւ բերանով, քէ ո՞ր եմ [գրբը — Փ. Ա.], որ լեզուին ծայրն առնու, եւ կամ գո՞ր՝ մէջն, կամ՝ ո՞ր եմ, որ տակաւ լեզուին ասին կամ շրքամբն եւ կամ լնդաւն» (էջ 90-91): Մի այլ պարագայի հետեւեալն է նշմարել տալիս. «Եւ կրկնակ ասին [գրբը — Փ. Ա.], զի մի մի իւրաքանչիւր ի սոցանէ յերկուց ձայնակցաց բաղկացեալ է, քանզի բաղկանայ գ-այն ի ս-է է եւ ի ծ-այէ, եւ խ-էն՝ յերկուց ք-մակից ք-էից, շ-այն՝ յերկուց ս-էից, եւ ո-այն՝ յերկուց ք-էից» (էջ 92): Իսկ խօսելով երեք «սուղ» գրերի՝ ո, ե, լ մասին, բացատրում է. «Եւ սուղ եմ երեք՝ ո, ե, լ: Եւ սուղ ասին, զի քան գրուն երկայնսն՝ սակաւ եմ: Իսկ այս երեքն սուղ վասն այն ասին, զի մարդկայինք եմ. եւ երկուքն ո-յերն՝ մին ո-յ է, եւ միւսն՝ աւ, զի աւ-ն քերանի բառ է, եւ ո-յն՝ քի, եւ այսինքն է՝ զի յորժամ ասես քէ վոյ՝ քմաւ ասի» (էջ 86): Եւ այսպէս նաեւ գիր-հնչոյթների մի շարք այլ յատկանիշների մասին, որոնք առաւելաբար կարեւոր նշանակութիւն են ստանում քերականագիտութեան եւ լեզուագիտութեան տեսանկիւնից:

¹⁷ Գ. Սեւակ, Մեսրոպ Մաշտոց..., Երեւան, 1962, էջ 29:

